

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:4. 2005

Kortare recensioner

John Keegan, *Krig och kultur*, Natur och kultur, Stockholm 2003. 477 s.

Peter S Wells, *Teutoburgerskogen. Slaget som stoppade Rom*, Norstedts, Stockholm 2004. 276 s.

John Keegans *Krig och kultur* är i sanning en bok om krig. Med rubriker som "Kriget i mänsklighetens historia", "Kriget och människans natur", "Krig och civilisation" och "Krigets begynnelse" slår han an en bestämd ton. Han gör anspråk på fullständighet men begränsar sig ändå; han rör sig i tid över cirka 7 000 år med nedslag i hela världen. Det finns inte ett krig som John Keegan, själv gammal militär, inte känner till eller har något att berätta om. Efter en inledande essä om krigets väsen, i vilken han presenterar en tes om hur krig och kultur påverkat varandra genom tiderna, följer sedan en del intressanta tankar om krig i en vid mening. Krigarens kultur kan aldrig bli civilisationens menar han, men påpekar samtidigt att alla civilisationer "har krigaren att tacka för sitt upphov" (s 18). Krig är alltså både kulturuttryck och en viktig faktor i kulturernas framväxt och utveckling. Därefter följer fyra tematiska avsnitt vilka i tur och ordning behandlar sten, koppar, järn, eld, och hur dessa krigets verktyg har förändrat samhällen och själva genomgått förändringar.

Boken är delvis kontroversiell, till följd av att Keegan tar upp den omdebatterade frågan om människans våldsbenägenhet är genetiskt betingad och funderar över varför krig som regel alltid har varit en manlig sysselsättning. Något egentligt svar ges dock inte, antagligen till följd av att Keegan är osäker på hur ett sådant skulle se ut. När han lämnar sin position som vetenskaplig iakttagare och förmedlare av andras åsikter blir han, dessvärre, osäker och otydlig. Vad menar till exempel Keegan med följande mening: "Efter ett helt livs bekantskap med brittiska militärer frestas jag hävda att en del män inte passar till något annat än soldater." (s 248)

Men Keegans bok engagerar ändå. Mycket tack vare att den är så välskriven – översättaren Thomas Preis har gjort ett bra arbete med att fånga in den goda språkbehandlingen i Keegans prosa. Detaljrikedomen i boken är imponerande och författarens uppgörelse med Clausewitz befriande. I slutet av boken gör han en förtjänstfull avslutning bakom vilken man anar duvan Keegan. Att ge något entydigt svar på frågan vad som utgör krigets väsen går inte, men människan är inte dömd att ständigt föra krig; hon har ett val.

Det hade även Varus. År 9 efter Kristus besegrade Arminius trupper i ett bakåll cirka 20 000 romerska soldater. Överfallet ägde rum på en smal led. Germanerna hade dessutom byggt vallar längs med den trånga leden, vilket gjorde den

än trängre. Överraskningsanfallet kom blixtnabbt. Romarna, som var drillade i att slåss på öppna fält, inte tätt sammanpressade i en svårgenomtränglig terräng, hade aldrig någon egentlig chans. Trots att de romerska trupperna var elitförband utplånades tre legioner. Slaget i Teutoburgerskogen var ett förödande slag mot romarnas självförtroende och imperieambitioner.

Trots det eko anfallet gav i den romerska världen – man förlorade huvudstandaret med örnen, vilket uppfattades som en värre förödmjukelse än själva nederlaget – finns förvånansvärt få skriftliga belägg bevarade. Platsen för slaget upptäcktes så sent som 1987. Tack vare de arkeologiska utgrävningar som gjorts är slaget nu ”en av de bäst dokumenterade sammandrabbningarna under antiken”, menar Peter Wells i sin bok om dessa händelser som för ett tag stoppade Roms imperiebyggande. Ett syfte med boken, utöver att vara en populär historisk framställning, är att förmedla Den Stora Bilden. Författaren går igenom händelserna som ledde fram till överraskningsanfallet: uppgifterna om att ett litet uppror hade brutit ut och Varus beslut att hindra upproret från att sprida sig samt marschen dit. Han skildrar slaget i alla dess blodiga detaljer, och de är många, nästan litet för många för min smak. Han skildrar även efterspelet och den knäck romarnas självförtroende fick av nederlaget.

Trots en god källkritisk genomgång av de (fåtaliga) berättande källorna och det arkeologiska materialet, som faktiskt inte heller är särskilt stort med tanke på att slagfältet plundrades, blir det litet av att koka soppa på en spik. Likt de romerska soldater han beskriver står Wells och stampar utan att komma vidare. Han vill så gärna skildra slaget men utan fullgott källmaterial så går det helt enkelt inte.

Bo Eriksson Janbrink

Wilhelm Heizmann & Astrid van Nahl (Hrsg), *Runica – Germanica – Mediaevalia*, Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 37, Walter de Gruyter, Berlin & New York 2003. 1024 s.

I serien *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* har utkommit ännu en diger volym på mer än tusen sidor och med 61 olika bidragsgivare. Boken är tillägnad den tyske forskaren Klaus Düwel, som för en nordisk publik kanske är mest känd för sin handbok *Runenkunde*, nyligen (2001) utkommen i en tredje omarbetad upplaga. Artiklarna i volymen speglar Düwels många intresseområden och omfattar en mängd olika ämnesriktningar som religionshistoria, arkeologi, historia, filologi, språkhistoria, namnforskning, vetenskapshistoria med mera.

Inte oväntat överväger de bidrag som har runologisk anknytning. Några av dessa är av mer allmänt intresse utanför den trängsta kretsen av runologer. Hit

hör Helmer Gustavson artikel "Oklundainskriften sjuttio år efter", där han behandlar den märkliga runristning som 1929 upptäcktes i en berghäll vid Oklunda i Östra Husby socken i Östergötland. Inskriften har främst blivit känd eftersom den tycks ge ett otvetydigt bevis på att det existerat en asylrätt vid de hedniska kultplatserna under tidig vikingatid. Den börjar nämligen (i Gustavsons tolkning): "Gunnar ristade dessa runor. Han flydde förfallen till straff. Han uppsökte detta vi." Det följande har man däremot haft stora problem med, vilket delvis beror på att läsningen av inskriften har divergerat på ett par punkter. Under de senaste decennierna har dock flera nytolkningar av inskriften presenterats,¹ men samtliga har utgått från de läsningar som publicerades på 1930-talet av Arthur Nordén och Otto von Friesen. Gustavsons nyläsning, vilken bland annat har utförts med hjälp av digital mikrokarteringsteknik, avviker från de tidigare läsningarna bara på ett fåtal punkter: En tidigare antagen runa avförs, ett par runor bedöms på annat sätt och ett tidigare förbiset skiljetecken tillkommer. Detta är dock tillräckligt för att samtliga tolkningar som har framkommit under de senare åren kan avvisas. Den översättning av inskriftens senare del som Gustavson själv föreslår (s 194) ansluter närmast till ett av Nordéns förslag: "Och han flydde in i denna röjning. Och han slöt förlikning (el. gjorde en fridskrets?). Vifinn ristade detta (som bekräftelse)." Tolkningen är inte helt oproblematiserad, som Gustavson också är noga med att påpeka, men genom att inskriften nu finns utförligt läst och kommenterad är förutsättningarna för en ny diskussion om denna inskrift betydligt gynnsammare än tidigare.

Birgit och Peter Sawyer går i sin artikel "A Gormless History? The Jelling Dynasty Revisited" in på den svåra problematiken kring Gorm den gamle och hans drottning Tyra.² Många forskare har genom åren försökt förena texterna på de båda Jellingestenarna (DR 41–42)³ med de motstridiga uppgifter som möter hos Saxo, Sven Aggesen och i de medeltida isländska källorna. Som framgår av titeln vill författarna kraftigt reducera Gorms betydelse i den danska historien. Enligt deras tolkning har han aldrig haft kontroll över hela Danmark, men genom giftermålet med Tyra berett vägen för sin son Harald Blåtand att tillägna sig detta rike. Som stöd anförs bland annat den mindre Jellingestenens omtvistade **tanmarkar : but** "Danmarks prydnad", som av allt att döma skall knytas till Tyra och som Sawyer & Sawyer tolkar som ett uttryck för att hon varit en prinsessa från "det danska gränslandet", det vill säga området öster om Stora Bält.

I artikeln diskuteras även de tre runstenar som en man vid namn Ravnunga-

1. Evert Salberger, *Östgötska runstudier*, Scripta Runica 1, Lund 1980; Bo Ruthström, "Oklundaristningen i rättslig belysning", i *Arkiv för nordisk filologi* 103 (1988), s 64–75; Olof Lönnqvist & Gun Widmark, "Den fredlöse och Oklundaristningens band", i *Saga och Sed* 1997, s 145–159.

2. Tankegångarna har tidigare publicerats i annan form i Birgit Sawyer, *The Viking Age Rune-Stones. Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia*, Oxford 2000, s 158–166.

3. DR = Lis Jacobsen & Erik Moltke, *Danmarks runeindskrifter*, København 1941–1942.

Toke har rest vid Læborg (DR 26), Bække (DR 29) och Horne (DR 34) på Jylland. Två av dessa omnämner en kvinna Tyra, som vissa forskare har identifierat med drottning Tyra, medan andra häftigt har förnekat det. På Læborgstenen läser man att "Ravnunga-Toke högg dessa runor efter Tyra, sin drottning (**trutnik : sina**)" Sawyer & Sawyer (s 699) menar att ordet *dröttning* här skall tolkas som "the wife (or descendant) of a **trutin** ('lord') och att Ravnunga-Toke rest stenen efter sin hustru. De föreslår också (s 701) att Tyra först varit gift med Gorm, men efter dennes död gift om sig med Ravnunga-Toke. Detta kan verka märkligt med tanke på att den mindre Jellingestenen (DR 41) är rest av Gorm efter Tyra, vilket ju borde betyda att hon dött före honom. Denna sten vill dock författarna uppfatta som en forntida förfalskning utförd på uppdrag av Harald Blåtand som ett led i arvskraven efter sin mor, vilket också skulle förklara varför stenen ger ett yngre intryck än den runsten (DR 42) som Harald rest till minne av sina föräldrar.

En springande punkt i resonemanget är om ordet *dröttning* verkligen har kunnat användas i betydelsen "hustru" på det sätt som antas på Læborgstenen. Även om ordet har haft betydelsen "den som är gift med en *drötinn*" finns det inga vikingatida belägg för att *drötinn* : *dröttning* har använts makar emellan. Sawyer & Sawyer (s 699 not 54) hänvisar visserligen till Ravnkildestenen (DR 134), där en Assur säger sig ha huggit runor efter Åsbod (el Åsmod), "(sin?) drottning", men det är ingalunda säkert att ordet *dröttning* här betyder "hustru". Assur bär nämligen yrkesbeteckningen *landhirðir*, "godsförvaltare", och bör alltså inte själv ha varit någon *drötinn*. Snarare skall han uppfattas som hennes underlydande och denna tolkning ligger nog närmast till hands även på Læborgstenen. Därmed faller stödet för att Gorms Tyra skulle ha varit gift med Ravnunga-Toke, även om de aktuella inskrifternas Tyra väl fortfarande kan avse en och samma person.

Thorsten Andersson behandlar i "Germanisch in Skandinavien im Lichte der Ortsnamen" frågan om hur länge germanska språk har talats i Norden. Med utgångspunkt från Eva Nymans avhandling om de nordiska ortnamnen på -und⁴ hävdar han att ett germanskt språk måste ha varit etablerat i större delen av området åtminstone från slutet av bronsåldern, men att det mycket väl kan ha kontinuitet längre bakåt i tiden, eftersom spår av andra tidigare språk helt saknas. En grupp urnordiska personnamn är ämnet för Elmer H Antonsens artikel "Where Have All the Women Gone?". Det är nu sedan ett par decennier känt att det under urnordisk tid finns belägg för mansnamn med ändelsen -o, vilket traditionellt har uppfattats som utmärkande för kvinnonamn. Antonsen hävdar att ytterligare en mängd namnbelägg som har tolkats som kvinnonamn också kan vara mansnamn, vilket skulle reducera mängden kända kvinnonamn från perioden betydligt. Anders Hultgård diskuterar om formeln *ár ok friðr* "(gott) ár och fred" har kristet eller hedniskt ursprung och menar bland annat med stöd av forniranska källor att

4. Eva Nyman, *Nordiska ortnamn på -und*, Uppsala 2000.

det bör tillhöra det fornärvda förkristna kultspråket. Ulla Lund Hansen behandlar i "Die ersten Runen" var och när runskriften togs i bruk som skriftsystem. Hon anser att kontakterna med romarriket under och efter markomannerkrigen (166–180 e Kr) har varit av avgörande betydelse för runornas uppkomst och att de bör tillskrivas en nyetablerad elit med säte i östra Danmark. Elena A Melnikova tar i sitt bidrag upp frågan om hur snabbt de skandinaver som sökte sig till Östeuropa under vikingatiden har assimilerats med den slaviska befolkningen. I den materiella kulturen tycks de skandinaviska elementen vara försvunna redan i slutet av 900-talet, men enligt Melnikova talar förekomsten av skandinaviska personnamn och fynd av runinskrifter för en mer utdragen process. Framför allt menar hon att den har varit långsammare i mer lantliga miljöer än i städerna. I "Schrapmesser – wirklich?" behandlar Elmar Seebold en folkvandringstida fyndkategori som tidigare har tolkats som skinnskrapor och föreslår att det i stället rör sig om linberedningsverktyg. Fred Wulf studerar i "Runenverse und Runenritzer" det poetiska inslaget i de vikingatida runinskrifterna och kommer till slutsatsen att de flesta av runverserna bör ha skapats av den person som har huggit stenen.

Det ovanstående är givetvis bara ett axplock ur den omfattande volymen, som avslutas med en förteckning över Klaus Düwels tryckta skrifter.

Magnus Källström

Claes Theliander, *Det medeltida Västergötland – En arkeologisk guidebok*, Historiska Media, Lund 2004. 250 s.

Både utseende- och innehållsmässigt är arkeologen Claes Thelianders bok, *Det medeltida Västergötland – en arkeologisk guidebok*, en mycket välkomponerad, läsvärd och välkommen bok. Läsaren får inte bara en inblick i ett urval av de många spännande och intressanta platser som finns att besöka i Västergötland, utan även en engagerad guidad tur in i arkeologens forskarverkstad. Boken är indelad i tre huvudkapitel som i tur och ordning behandlar byar och borgar, städer samt kyrkor och kloster. Texten är sakligt populärvetenskapligt hållen. Thelianders tydliga sätt att föra fram egna funderingar och reflexioner vad gäller både platser och tidigare forskning är föredömligt. Theliander följer den geografiska indelningen av Västergötland utifrån äldre Västgötalagen och får därmed även med Dalsland, vilket dock får en tämligen undanskymd roll i framställningen

Begrepp och tidigare forskares syn förklaras på ett förtjänstfullt sätt. Speciella faktasidor, vilka behandlar en rad spridda ämnen från Alsnö stadga till medeltida husbyggnation förekommer i den löpande texten. Boken vittnar om en god kännedom och känsla för källorna, platserna och de historiska personer som lev

och verkat i Västergötland under medeltiden. Där så behövs lämnar Theliander utblickar mot andra delar av Norden och övriga Europa. Boken är försedd med korta och värdefulla förslag till vidare läsning för den intresserade. Man frågar sig dock hur länge de ibland citerade webbplatserna kommer att vara aktuella? Trots att det är en populärvetenskaplig bok så reser ändå författaren en rad viktiga frågor såsom till exempel vad det innebär att ha ett arkeologiskt perspektiv på historien. Vad är det som förenar historia och arkeologi? Vad är historiskt respektive arkeologiskt källmaterial? Detta ger läsaren möjlighet att själv fundera över ämnet och Thelianders text.

Om man skall komma med någon kritik så kunde vägbeskrivningar och kartor ha varit mer utförliga. Boken är främst avsedd för den breda allmänheten som vill få en inblick i några av Västergötlands många medeltida fornlämningar och platser, men öppnar även möjligheten för forskares resor utanför kontorslandskapet. Boken är ingen syntes över Västergötlands medeltida historia. Några romanfigurer tar inte heller plats som ciceroner och huvudpersoner i denna bok. Här är det istället Theliander som lotsar läsaren till ett utmärkt urval av kyrkor, borgar, städer och platser som han tycker är särskilt värda ett besök. Kulturlandskapet betydelse ställs i främsta rummet och viktiga vattenleder, mötesplatser och vägar redogörs för.

Många undersökningar har gjorts om Västergötlands medeltida historia om man jämför med närliggande områden som Bohuslän och Halland. Riksbildningsfrågan, den så kallade vaggadebatten, och andra akademiska trätor behandlas dock inte på något djupare plan i denna bok.

Det är inte bara de kända kyrkorna, som Forshem och Husaby vid Kinnekulle samt Varnhems klosterkyrka som behandlas. Theliander för läsaren till smultronställen, som Suntaks mycket välbevarade romanska absidkyrka på vägen mellan Tidaholm och Falköping samt den lilla 1100-tals kyrkan i Mularp utanför Falköping, som är väl värda ett besök. Läsaren får även stifta bekantskap med de medeltida städerna Skara, Bogesund, Lidköping, Hjo och Skövde. Tonvikten i boken ligger på ett väl avvägt urval av medeltida kyrkor och en diskussion kring kristnandet, som bör ses som en långdragen process. Enligt Theliander fick kristna föreställningar tidigt fotfäste i Västergötland. Han hävdar att den fornskandinaviske religionen var på tillbakagång då kristendomen började etablerade sig (s 134). Denna bild av kristnandet är svår att förena med det i dag kända källäget. Religionshistorikern Gro Steinsland menar istället att den fornskandinaviske religionen fortfarande var en levande del av samhället när kristendomen vann insteg i Skandinavien, och att det inte finns något som pekar på att den skulle ha varit på fallrepet.¹

1. Gro Steinsland "The Change of Religion in the Nordic Countries. A Confrontation between Two Living Religions", *Collegium Medievale* 1990:3.

De utmärkta bilderna av kyrkobyggnader, borgar, slott och ruiner tjänar väl till att belysa bokens ämne och teman. Några bilder har dock olyckligtvis blivit suddiga.

Detta är en bok man bör ha med sig i bilen, på den guidade bussresan genom Västergötlands kulturbygder eller varför inte i läsfåtöljen. Kort sagt ger den en god utgångspunkt för en spännande upptäcktsfärd i Västergötlands kulturbygder.

Henrik Alexandersson

Nicholas J Cull, David Culbert & David Welch, *Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*, ABC-CLIO, Santa-Barbara 2003. 479 s.

Vilka krafter var det som låg bakom miljörelsens segertåg över Västeuropa i slutet av 1970-talet? Hur har frimärken använts i propagandistiska syften genom historien? Vad var det som gjorde Martin Luther Kings talekonst så framgångsrik? Dessa och många andra frågor kan man söka svar på i boken *Propaganda and Mass Persuasion. A Historical Encyclopedia, 1500 to the Present*. Det finns således nu en encyklopedi att vända sig till om man är intresserad av olika aspekter av propaganda i äldre och nyare tid. Boken är upplagd som en bred introduktion till propaganda och har följande teman: propagandister, propagandatekniker, propagandakoncept, propagandainstitutioner, fallstudier, samt propagandans föränderliga natur. Genom de cirka 250 uppslagsorden täcker författarna även in propaganda utifrån geografiska aspekter (kontinenter, imperier och länder). Innehållet kan illustreras med de företeelser som återfinns under bokstaven p. Här behandlas exempelvis: Pacific, Paine Thomas (1737–1809), Peace and Antiwar Movements (1500–1945), Perón Juan Domingo (1895–1974) and Eva Duarte (1919–1952), Philippines, Photography, *The Plow That Broke the Plains* (1936), Poetry, Poland, Portraiture, Portugal, Postage Stamps, Posters, Pravda (Truth), Prisoners of War, Propaganda, Definitions of, *Protocols of the Elders of Zion* (1903), Psychological Warfare, Public Diplomacy, PWE (Political Warfare Executive).

Vad definieras då som propaganda? Författarna spårar begreppet till 1500-talet och reformationens tidevarv då den romersk-katolska kyrkan förlorade sin kontroll över Nordeuropa och den andliga och kyrkliga gemenskapen splittrades. Den fortgående konflikten mellan protestantism och motreformation medverkade till att påven Gregorius XIII etablerade en kommission för katolicismens stärkande, en inrättning som efter trettioåriga kriget kom att permanentas och institutionaliseras i *Sacra congregatio de propaganda fide*. Begreppet propaganda fick därefter en vidgad betydelse i och med att det överfördes till icke-religiösa organisationer och kom allt mer att förknippas med begreppet doktrin, för att slutli-

gen likställas med metoder för att sprida ett budskap så effektivt som möjligt. Det är tydligt att författarna söker en så neutral definition som möjligt. De vänder de sig mot den vardagliga definitionen av propaganda som lögn och manipulation och väljer i stället att betrakta den som en form av retorik eller försök att övertyga. Deras definition lyder: "[P]ropaganda is the dissemination of ideas intended to convince people to think and act in a particular way and for a particular persuasive purpose." (s xix) Det rör sig med andra ord om en språkform som uttrycks i masskommunikativa sammanhang och det handlar om medvetna försök att övertyga.

Helhetsintrycket av boken är positivt. Artiklarna är välskrivna och författarnas egna åsikter presenteras öppet, något som exempelvis framgår i introduktionen till beskrivningen av Förenta Staterna. Här konstateras att: "The US would not have come into being without propaganda, nor would its society exist as currently constituted. [...] Collective amnesia is too strong a way to characterise this curious state of affairs, but it seems to take some doing to live in a society that is the world's greatest consumer of propaganda while at the same time convincing oneself this is not so." (s 407) Om Sverige kan man läsa under rubriken "Scandinavia". Här står det bland annat att regionen i modern tid har spelat en nyckelroll i den internationella miljö- och fredsrörelsen. Ser man till den historiska genomgången så inleds den med Stockholms blodbad och konflikten mellan de svenska och danska kungahusen. Den propaganda som lyfts fram under tidigmodern tid är också den som utgick från hoven med dess arkitektur, porträtt och flaggor. Behandlingen av Danmark, Sverige, Norge, Island och Finland struktureras i hög grad efter olika personer. Här presenteras svenska krigarkungar, den danske folkhögskolekämpen, prästen och psalmdiktaren N S F Grundtvig (1783–1872), poeter från Island som Bjarni Thorarensen (1786–1841) och Jónas Hallgrímsson (1807–1845), tillika Norges Henrik Wergeland (1808–1845) och Bjørnstjerne Bjørnson (1823–1910), samt Finlands Johan Ludvig Runeberg (1804–1877) och Elias Lönnrot (1802–1884). Förutom att nämna kungar eller poeter som lånade sin penna till de nationalistiska projekten under 1800-talet tar författarna även upp den propagandavåg som svepte över länderna under andra världskriget. Av den samtidshistoriska skildringen framgår, som nämnts, att de skandinaviska länderna utvecklade starka fredsrörelser riktade mot Vietnamkriget och mot bruket av kärnvapen, men också att de skandinaviska regeringarna etablerade sin självbild i media såsom försvarare av äsikttsfrihet samtidigt som de utvecklade statsägda televisionsbolag till skydd mot "the cultural imperialism of the more powerful neighbors" (s 369).

Till nackdelarna med boken hör att översikterna över olika staters propaganda är av varierande kvalitet. Att tillgången på forskning är ojämn är inte heller förvånande, inte heller att författarnas respektive intresseomåden slår igenom. Modern historia koncentrerad till Storbritannien och USA får det största utrymmet.

Samtidigt kan denna övervikt också förklaras med att dessa länder internationellt sett varit ledande inom åsiktsbildningen sedan andra världskriget. Men i många fall är de mer djuplodande nedslagen intressant läsning eftersom författarna också diskuterar hur propagandan i ett retoriskt perspektiv kan genrebestämmas. Om brittisk politisk propaganda i skriven form såsom pamfletter kan man exempelvis läsa att denna retorik utvecklades mot en verbal snarare än symbolisk form och att den utmärktes av tre stilar: (a) manipulation av fakta snarare än en emotionellt baserad retorik; (b) pragmatisk argumentation utifrån fakta snarare än härledning från en överordnad princip eller auktoritet; och (c) en presentationsform baserad på den juridiska genren, exempelvis efter en avvägning mellan "å ena sidan och å andra sidan". Liknande karaktäriseringar finner man även av politisk talekonst och predikan.

Slutintrycket är positivt och ämnet är inte minst i våra dagar angeläget. När den språkliga situationen blivit allt mer komplicerad är det nödvändigt att reflektera över hur språket används och fungerar i praktiken, i talsituationen. Kunskapen om vilka tekniker som kan användas för att övertala bör inte heller bli en förmån för ett fåtal specialister eftersom den som kan tala för sig kan hävda sina rättigheter.

Joachim Östlund

Gudrun Andersson, Esbjörn Larsson & Patrik Winton (red), *Med börd, svärd och pengar. Eliters manifestation, maktutövning och reproduktion 1650–1900*, *Opu- scula historica Upsaliensia*, Uppsala 2003. 210 s.

De härskande och mäktiga skikten – eliterna – i det förflutna har sedan mycket länge intresserat såväl historiker som andra human- och samhällsvetare. Detta intresse har resulterat i att vi idag är tämligen välförsedda med kunskap om de dåtida eliternas historia. Finns det då, mot bakgrund av forskningens omfattning, någon anledning att åter beträda det genomforskade fält som eliternas historia utgör? Nyligen samlades ett antal författare med olika vetenskaplig bakgrund kring föreliggande antologi i just detta syfte; det finns uppenbarligen anledning att åter rikta fokus mot eliterna.

I Joakim Malmströms och Patrik Wintons inledningskapitlet klargörs motiven för varför ytterligare forskning i detta ämne är påkallad. De menar att den äldre forskningen i alltför hög grad ägnat sig åt de styrande männens agerande på de formella beslutsfattande arenorna. Denna ensidighet har medfört att betydande aspekter av hur eliten utövat sin makt, hur maktpositioner legitimerats och reproducerats har hamnat i skymundan. Genom ett bredare anslag och nya perspektiv hoppas de medverkande i antologin kunna nå nya insikter i hur dessa aspekter har tagit sig uttryck på andra typer av arenor och i andra sammanhang än de for-

mella samt vilka andra medel än den snävt definierade politiken som stått eliterna till buds.

Begreppen *manifestation*, *maktutövning*, *reproduktion* samt *anpassning till förändrade samhällsförhållanden* presenteras som möjliga teoretiska ingångar till ett förnyat studium av eliterna. Dessutom fungerar begreppen lämpligt nog som dispositionsmässiga markörer; under varje begrepp sorterar ett antal artiklar som behandlar olika aspekter av manifestation, maktutövning och så vidare. Sammantaget rör det sig om elva artiklar. Nedan skall jag exemplifiera hur dessa begrepp använts i några av artiklarna och vilka typer av frågor eller problem författarna söker närma sig med hjälp av begreppen. Jag har dock inte kunnat motstå frestelsen att mer utförligt redogöra för en av artiklarna i antologin, som enligt min mening mycket tydligt visar vad en genomtänkt begreppsanvändning kan bidra med.

Begreppet *manifestation* ringar in frågor som hur och varför eliterna valt att demonstrera ställning och status i förhållande till varandra och till andra grupper i samhället. För eliten i Arboga under 1600- och 1700-talen var det viktigt att förvärva och bebygga flera olika tomter i staden, tomter med någon form av symbolisk eller konkret laddning (politisk, religiös, ekonomisk). Denna målmedvetna kolonisering av stadens mest betydelsefulla och ätråvärda tomter kan ses som en slags rumslig statusmanifestation, vilket framgår av Gudrun Anderssons bidrag.

Maktutövning handlar om hur eliterna satte sin makt i verket samt vilka medel de valde för att göra detta. Här ligger fokus framförallt på de mindre formella arenorna och medlen. Ett sätt för eliterna att utöva makt var att utnyttja sina ofta breda och inflytelserika sociala nätverk. Frågan är om Andreas Rhyzelius någon gång blivit biskop i Linköpings stift 1743 om han inte redan som domprost månat om att bygga upp ett brett kontaktnät av inflytelserika släktingar, bekanta och ämbetsbröder samt kontinuerligt underhållit dessa kontakter genom att korrespondera brevlades med eller träffa dessa personer privat? Mycket tyder, framhåller Patrik Winton, på att detta mer eller mindre informella "nätverkande" och de krafter som detta mobiliserade var mycket viktiga för Rhyzelius.

Reproduktionen berör eliternas olika tekniker och strategier för att försvara och befästa sin position i samhället. Ta till exempel den adliga bruksägarfamiljen Tersmeden som med fadern i spetsen sökte bibringa sonen de normer och regler som kunde anses lämpliga för en ung adelsman i den brytningstid som det tidiga 1800-talet utgjorde – vilka faderliga råd förmedlades till sonen långt hemifrån och vad säger de om tidens adliga manlighetsideal? Det var, visar Marie Steinrud, utan tvekan en komplex mansbild som präglades av både traditionellt adliga föreställningar och en del ideal som bör ses som något av en anpassning till förnyade omständigheter och krav på adeln.

Med begreppet *anpassning* sätts eliternas försök och förmåga att anpassa sig till förändrade samhälleliga förutsättningar i fokus. Tvärtemot en dominerande

föreställning, som i korthet gör gällande att adeln verkligen förlorade all makt till och trängdes längre ut i samhällets marginal av en framryckande borgarklass, finns det, som Göran Norrby framhåller, tecken på att adeln successivt anpassade sig till de nya maktbaser som växte fram.

Stefan Lundblads artikel om statusbilder och statusmanifestation i samband med den Gävlebaserade högborgerliga handelselitens begravningar under 1800-talet, utgör tveklöst det analytiskt skarpaste och mest intresseväckande bidraget i antologin. Lundblad menar att begravningar allmänt var ett viktigt tillfälle för statusmanifestation, så också för Gävles handelselit. För att komma åt de statusbilder som denna elit manifesterade vid dessa tillfällen använder Lundblad tryckta gravtal, nekrologer ur pressen samt gravar och gravstenarnas texter (i sammanhanget förtjänar de stämningsmättade och väl valda fotografierna på det Enneska gravkoret och Per Muréns gravsten att omnämnas).

Vidare är den teoretiska utgångspunkten att status (en persons ära, prestige, heder) är kontextuellt situerad och följaktligen tar sig konkreta men divergerande uttryck och betydelser, förmedlas på växlande vis och fyller olika funktioner för olika individer/grupper under olika tidsperioder: Bärarna/innehavarna och förmedlarna – vilka inte behöver vara samma personer/grupper – av statusen, deras syften och behov samt de samhälleliga, strukturella sammanhangen genererar olika typer av ideal och värderingar vilka manifesteras i de konkreta statusbilderna i samband med begravningarna.

Utifrån dessa utgångspunkter kan Lundblad med hjälp av konkreta empiriska exempel visa hur statusbilderna såg ut och vilka ideal de vilade på, hur bilderna manifesterades samt vilken funktion de fyllde för den borgerliga handelselit i Gävle under det tidiga 1800-talet. Enkelt uttryckt byggde de tidiga statusbilderna på den bortgångnes *personliga egenskaper*. Av dessa intog förnuft, hederlighet och välvillighet samt förmåga en helt dominerande ställning. Statusbildens viktigaste funktion var att skapa ett aktivt verkande minne av den bortgångne, som kunde reflektera dennes goda rykte, egenskaper och personlighet på dem som stått honom nära och fortfarande var i livet. Den döde kunde så att säga leva vidare i de efterlevande.

Det sena 1800-talets statusbilder skilde sig kraftigt ifrån dem från seklets början. Personlighetsbeskrivningar minskade i betydelse och istället gavs den avlidnes ekonomiska och politiska *verksamhet* utrymme på bekostnad av uppgifter om hans personliga karaktär. Graven och nekrologerna och de statusbilder som dessa manifesterade och förmedlade syftade nu till att visa att den döde varit en god samhällsmedlem.

Hur skall man då förstå statusbildernas form och funktion vid de givna tillfällena, och hur förklarar man bildernas förändring avseende just dessa aspekter? Lundblad menar att man måste ta hänsyn till elitens speciella verksamhet samt de sammanhang och förutsättningar som omger denna. Eliten i Gävle var en elit vars

verksamhet bestod i handel. Under den tidiga delen av seklet bedrevs handeln genom bolag som bildats, ägdes och drevs av personer från samma familj. Vidare var bolagen starkt associerade till delägarna som i sin tur var personligt och solidariskt bundna till samt ansvariga för handelsbolaget. Familj och affärsrörelse utgjorde en odelbar enhet. Själva affärsverksamheten bedrevs därtill på basis av tillit; ännu fanns inte några egentliga institutionella kontrollmöjligheter. Tillitens centrala betydelse i handelsorganisering medförde att personliga relationer låg till grund för uppgörelser och affärsförbindelser. Handelsmannens rykte var därför hans och bolagets viktigaste försäkring, ty om ryktet svärtades kunde omgivningen förlora sin tillit vilket hotade hela affärsverksamheten. I dessa förhållanden finns förklaringen till den tidiga statusbildens specifika form och funktion: Handeln och handelsbolagen (familjen) var beroende av grundarens personliga rykte och därtill kopplade tillit från omgivningens sida. För att kunna driva verksamheten vidare efter grundarens/föreståndarens död var det nödvändigt att dels betona dennes personliga status och egenskaper, dels att överföra dessa till den nya ledningen för bolaget, för att på så vis garantera omgivningens fortsatta tillit.

Från mitten av 1800-talet genomgick den svenska ekonomin betydande förändringar, inte minst kom nya lagar och reformer på området att påverka handeln. Den ekonomiska lagstiftningen underlättade bland annat kontrollen av de affärsrättsliga överenskommelserna och aktiebolagsreformerna 1848 förändrade handelsbolagens ägarstruktur till ett mer anonymt ägande. Den ökade kontrollmöjligheten innebar att den personliga tilliten och ryktet förlorade mycket av sin betydelse i affärsverksamheten, och den nya aktiebaserade ägandeformen förändrade och reducerade familjens funktion i denna verksamhet i det att familjen avskildes från företaget. Det var således inte nödvändigt att bygga statusbilderna kring personliga egenskaper som signalerade tillit och pålitlighet, inte heller var det längre nödvändigt att efter död överföra dessa egenskaper till de efterlevande.

Antologin i sin helhet lider av vad antologier brukar lida av, nämligen en ojämn kvalitet. Starka analytiska insatser varvas med någon enstaka närmast deskriptiv artikel som inte på allvar tränger djupare i materialet. Merparten av artiklarna är intressanta men helhetsintrycket naggas något i kanten. Att antologier vanligen är innehållsligt spretiga är något helt annat, och i detta fall hälsar jag detta förhållande med odelad glädje. Jag finner det roande och stimulerande att förflyttas mellan olika typer av eliter (adliga, prästerliga, borgerliga, manliga, kvinnliga) i olika tidsepoker (1650–1900).

Vad dispositionen angår har jag redan nämnt att det finns en struktur som fördelar artiklarna efter begreppen manifestation, maktutövning, reproduktion och anpassning. Innehållsförteckningen ger dock inte denna information, vilket den gott kunde ha gjort. Jag saknar också ett avslutningskapitel. I ett sådant kunde resultatet ha relaterats mer utförligt till tidigare forskning och uppslag för vidare forskning ha diskuterats utifrån de centrala begreppen.

Sammanfattningsvis kan man inte säga annat än att förtjänsterna väger tyngre än bristerna. Framförallt förefaller det finnas en hel del tidigare utforskade perspektiv i eliternas historia som i denna antologi fått en första närmare belysning.

Hampus Forsmark

G H Jägerhorn, *I fält för Gustaf III. Beskrivning över kampanjen i Savolax 1788–1790*, utgiven av Petra Hakala & Pertti Hakala, Svenska litteratursällskapet i Finland & Bokförlaget Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2004. 262 s.

I juni 1788 exarcerar den då 40-årige majoren Georg Henrik Jägerhorn sitt kompani i de sjörika gränstrakterna till Ryssland vid Pumala kyrkby i Savolax. Det är en tid av starka spänningar mellan Sverige och Ryssland, ett krig kan när som helst utbryta. Jägerhorn försöker så gott han kan att inhämta information om ryssarnas rörelser på andra sidan gränsen, information som han sedan vidarebefordrar till sina överordnade i St Michel några mil västerut. God hjälp får han av de bybor i Pumala som gör dagsverken i Viborg på den ryska sidan och minst två gånger i veckan kan ge honom underrättelser om ryssarnas förehavanden. Klockan fyra på eftermiddagen den 26 juni får han reda på att en mindre rysk styrka skickats till trakten öster om Pumala och han bestämmer sig för att sätta ut en mindre fältvakt i Huuhkala by, som ligger på en ö sydost om Pumala. På kvällen dagen efter får han av en bonde, som smugit sig över till andra sidan, reda på att en överste, några officerare och en mindre trupp är på väg fram mot gränsen. Nästa morgon, den 28 juni, skickar han ut några underofficerare i en båt österut över sundet Vuolteensalmi. De gömmer sig på en höjd nära stranden på andra sidan när ljudet av människor och hästar plötsligt hörs i skogen några hundra meter från den brygga där landsvägen slutar.

Det här är upptakten till de berömda skotten i Pumala då en svensk trupp i ryska uniformer orsakade den incident som Gustav III sedan använde för att starta kriget mot Ryssland 1788–1790. Möjligheten att både komma den händelsen – och tiden den utspelades i – mycket nära ges i boken *I fält för Gustav III*, utgiven i samarbete mellan Svenska litteratursällskapet i Finland och det svenska förlaget Atlantis. Det är en källutgåva i renskrift av den relation som Jägerhorn skrev kort efter att kriget avslutats. Arbetet med att överföra den vid Krigsarkivet i Stockholm förvarade handskriften till renskrift har utförts förnämligt av arkivarie Petra Hakala vid Svenska litteratursällskapet i Finland och Pertti Hakala, forskare vid Riksarkivet i Helsingfors. Förutom att med god grafisk teknik återge originaltexten på ett utmärkt sätt har de lagt ner ett stort arbete på de texter som omger Jägerhorns beskrivning. De redogör utförligt för manuskriptet, principerna för textetableringen och kommenteringsförfarandet, detta i texter som place-

rats före originaltexten. Efter källtexten kommer de omfattande ordförklaringarna och kommentarerna till Jägerhorns språk, bruket av franska citat, ord och uttryck samt ortnamnsformerna. Kommentarererna är dessutom mycket utförliga och innehåller bland annat rejäla biografiska notiser för huvuddelen av de i texten omnämnda officerarna. I inledningen av boken finns också en artikel om kriget mot Ryssland och om personen Georg Henrik Jägerhorn, författad av Lars Ericson, huvudlärare vid Försvarshögskolan och docent vid Åbo Akademi.

Georg Henrik Jägerhorn var major när kriget mot Ryssland bröt ut och avancerade under kriget till överstelöjtnant. Han var född och uppvuxen på krigsskådeplatsen och uppmärksammades under krigets gång vid flera tillfällen av kungen själv som en person med stor kännedom om trakten och dess speciella förutsättningar. Bilagd i originalhandskriften finns därför en korrespondens mellan Jägerhorn och kungen samt även några texter av Jägerhorn, författade under kriget. Huvudtexten, beskrivningen av kampanjen i Savolax 1788–1790, verkar ha varit tänkt som en sorts exemplarsamling, användbar vid utbildning av lägre officerare. Jägerhorn skriver (s 62) att:

Såsom nästan alla desse Affairer äro små och af mindre betydelse, så har man gjort desse i hopp, at någon ung Officer kan deraf draga någon nytta, i fall han blifver med en mindre troupp commenderad til förpost emot fienden.

Textens syfte, och i viss mån även författarens starka pro-gustavianska inställning, gör att dess styrka för en modern läsare inte blir att skänka nytt ljus åt de mer betydelsefulla händelserna under kriget. Istället ger boken en sällsynt möjlighet att komma nära krigsvardagen sådan den visade sig för en officer på mellannivå i slutet på 1700-talet. Jägerhorns text är dessutom ovanligt modern för sin tid. Hans skildring (s 99) av det berömda slaget vid Porrassalmi den 13 juni 1789 förtjänar att citeras:

En mängd stora och i luften sväfvande Cravader med Eld flammor efter sig och ett ängsligt susande, hvilka nedslogo ibland bredevid trouppen och med faseliga smållar creverade i stycken utj det at Eld och desse stycken kastades omkring, som ofta sårade och dödade, hvarvid ynkeliga och beklageliga röster hördes. En mängd Canon Kulor, som med Kny och buller borttogo, utom hela trän och rötter, äfven ofta hufvud, hela lämmar och halfva kroppar af de vid Traversen stående meniskior.

Slutligen kan bara konstateras att utgivarna Petra och Pertti Hakala på ett utomordentligt sätt ställt en viktig text om det ryska kriget 1788–1790 till läsarnas förfogande.

Mats Hayen

Kurt Lindal, *Om kriget hade kommit. Folkberedskapen och motståndsandans i Sverige under andra världskriget*, Carlsson, Stockholm 2004. 366 s.

Under andra världskriget förde den svenska regeringen en utrikespolitik som innebar avsteg från neutraliteten och en inrikespolitik som medförde inskränkningar i tryckfriheten. Den dubbla bokföringen var dock på intet sätt självklar i sin egen tid. Mer ingående analyser av krigsårens svenska samhällsdebatt pekar snarare på att det, i synnerhet efter krigets vändpunkt vintern 1942–1943 och lättmoden över tyska motgångar, gavs utrymme för svensk självreflektion och kritisk granskning av den förda politiken. I slutändan var det Statens informationsutredning (SIS) som fick bära hundhuvudet.

Den svenska, statliga upplysningsverksamheten i andra världskrigets skugga är underutforskad, vilket kan tyckas smått besynnerligt. Få fackhistoriker har producerat mera systematiska studier. Kurt Lindal, tidigare vid Sveriges radio, har dock givit ut boken *Självrensning i stövelns skugga* (1998) om just radions roll under andra världskriget. I sin senaste bok, *Om kriget hade kommit*, följer han upp en annan aspekt av upplysningsverksamheten under andra världskriget. Här är det SIS, och i synnerhet dess sektion för kulturell folkberedskap, som står i centrum.

Efter ett regeringsbeslut inrättades den 1 juli 1940 den sektion som snart kom att kallas kort och gott Folkberedskapen. Chefen för SIS, Sven Tunberg, professor i historia och rektor vid Stockholms högskola, blev ordförande i dess nämnd och råd. Till sin hjälp hade han representanter från UD:s presstjänst, Sveriges radio, TT och försvarsstabens. I rådet satt bland andra professorn i statskunskap Herbert Tingsten, Sigtunastiftelsens Manfred Björkqvist, ABFs Gunnar Hirdman och social- och skolpolitikern Alva Myrdal. Men det är inte främst dessa personer och deras överväganden som står i centrum i Lindals bok. Källmaterialet består istället huvudsakligen av en närmast oändlig mängd rapporter från ombud ute i samtliga Sveriges vid denna tid över 2 500 landskommuner, municipalsamhällen, köpingar och städer. Av dessa ombud, alla dokumenterat "välfredade" och svensksinnade personer, var över hälften lärare. Övriga kategorier var präster och lantbrukare, ett mindre antal var arbetare och tjänstemän. Nio av tio var män.

Ombudsrapporterna är en guldgruva för en receptionsstudie av svensk kulturell beredskap på gräsrotsnivå. Det är en stark bild av den svenska tigern på krigets åskådarpåls som förmedlas – från skogsbyn i jämtländska Rödön till jordbruksbygden i sydsvenska Svalöv, från småländska Lessebo till Ed i Västernorrlands och Floda i Kopparbergs län. Det som avhandlas i rapporterna är befolkningens beredskapsanda, dess syn på permittenttrafiken, på spionernas pusselläggande och den försåtliga propagandan, men framför allt handlar det om mer handfasta svenska kristidsföreteelser som de pressande ransoneringarna och de ändlösa inkallelserna. Stort blandas med smått, nära med fjärran. Lindals kartlägg-

ning av ombudsrapporterna varvas med redogörelser för bland annat mottagandet av korrespondenskursen *Den svenska livsformen* 1941 liksom turerna kring tillkomsten av krigskatekesen *Om kriget kommer. Vägledning för rikets medborgare i händelse av krig* 1943.

Förhoppningsvis kommer någon att göra en diskursiv analys av "svensksinnet" under andra världskriget med utgångspunkt i detta rika källmaterial av lojalitet och kritik, glädjerop och klagosånger. Lindal har valt en mer traditionell väg och läser ombudsrapporterna rakt av. Givet detta perspektiv finns det snarare anledning att diskutera de källkritiska problemen betydligt mera utförligt än vad författaren gör. Hur väl stämde egentligen ombudens versioner överens med den allmänna opinionen? Kan man inte anta att rapporterna vinklades? Fanns det särskilda bevekelsegrunder för att presentera verkligheten på ett visst sätt? I så fall vilka?

Förutom bristen på källkritisk diskussion lider boken av vissa redaktionella problem av källkritisk art. Den innehåller många och långa indragna textsjok, där det ofta är höljt i dunkel huruvida det rör sig om citat eller referat. Ibland finns en samlande not, ibland inte. Därtill framstår själva materialet som osmält. Textmassan hade tjänat på fler genomläsningar varvid ett betydande antal närmast ordagranna upprepningar och obearbetade passager kunde ha uppdagats och strukits. Titeln förefaller också den direkt missvisande, eftersom boken inte alls innehåller något kontrafaktiskt resonemang om Sverige under tysk ockupation utan just behandlar det väntande tillstånd som bäst kommer till uttryck i parollen "om kriget kommer".

Det fyndiga uttrycket "välment men valhänt" användes av en samtida recensent för att beskriva Folkberedskapens korrespondenskurs *Den svenska livsformen*. Kanhända är detta en alltför grovkornig uppsummering av boken *Om kriget hade kommit* anno 2004. Men jag menar att det välmenta i så fall står för framlyftandet av ett spännande källmaterial och engagemanget i Folkberedskapens historia, ett föga utforskat ämne i forskningsfältet Sverige under andra världskriget. Och det är på sätt och vis gott så.

Marie Cronqvist

Anu Koivunen, *Performative Histories, Foundational Fictions. Gender and Sexuality in Niskavuori Films*, Studia Fennica Historica 7, Helsingfors 2003. 425 s.

Anu Koivunens undersökning kretsar kring Niskavuori, ett finskt fenomen som uppstod då den finsk-estniska författarinnan Hella Wuolijoki, under pseudonymen Juhani Tervapää, fick sin pjäs *Kvinnorna på Niskavuori* uppförd på Helsingfors folkteater 1936. Wuolijoki skrev ytterligare fyra pjäser och under de följande 70 åren har dessa gett upphov till inte mindre än 172 teateruppsättningar, sju spelfilmer, 17 radiopjäser, tre TV-dramauppsättningar och en balett. Lägg därtill

ett otal amatöruppsättningar av teaterpjäserna, att spelfilmerna repriserats regelbundet på TV och via videodistribution och det torde vara uppenbart att Niskavuorifenomenet har förtjänat sitt suffix.

Vad är då Niskavuori och vad har det för betydelse? Niskavuori är namnet på den familj och fiktiva gård, belägen i Tavastland i centrala Finland, som man får följa i pjäserna och filmerna i familjesagans form från slutet av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet. Niskavuorifilmerna har således sin motsvarighet i svenska bonde- och landsbygdfilmer och i de tyska Heimatfilmerna.

Under årens lopp har Niskavuori kommit att bli den mytologiska benämningen på ett gemensamt agrart förflutet som alla i Finland, enligt författaren, bara är en eller högst två generationer ifrån. Genom årtiondena har därför det i hög grad upprepade fenomenet Niskavuori blivit en kraft i historien, en fundamental fiktion som fungerar som en koordinat för det finska tänkandet kring nation, genus, sexualitet och historia.

Trots att pjäserna och filmerna som sådana borde ha en central plats i undersökningen väljer Koivunen bort dem. Istället vill hon undersöka den massa av upprepningar i receptionen som producerats under de 70 år som gått sedan fenomenet dök upp. Hon redovisar också ett överväldigande material i form av recensioner, artiklar, filmmagasin, stillbilder, affischer, produktionsdokument, akademiska texter och så vidare. Här uppstår ett problem. En receptionsstudie av filmer kan, som bland andra Janet Staiger visat, bidra till ökad och framför allt ny förståelse av historiska situationer och kontexter. En avhandling på engelska antyder också en ambition att nå utanför ett litet språkområdes snäva gränser, men Koivunen uppger att hon skriver på engelska för att få distans till det nationellt närliggande ämnet. Eftersom det inte finns ett enda synopsis i hennes digra bok, då alla förutsatts ha samma förkunskaper som författaren, uppstår den absurda situationen att läsaren har en mycket schematisk uppfattning om vad det är som händer i de filmer vilkas mottagande avhandlas. Det blir med andra ord mycket svårt att avgöra om Koivunens tolkningar beror på något som händer i själva handlingen eller om de beror på den förändrade kontexten.

Därtill rör sig Koivunen i det vetenskapliga fält som använder prefixet post- som en lös samlingspunkt. Nu har det redan framkommit en hel del, både rättvis och orättvis, kritik mot post- *et al*, men alltför sällan påtalas att dessa studier ofta tar formen av att tolka och strukturera en samling auktoritära texter istället för att använda teorierna instrumentellt. Det hela får med andra ord ett skolastiskt drag, där gudarna i form av Judith Butler, Michel Foucault och Kaja Silverman med flera anses sitta inne med lösningarna så till den milda grad att forskaren inte förefaller att förlita sig på sina egna resultat. Hos Koivunen är detta drag synnerligen framträdande. Det får till följd att resultaten oftast underbyggs med hänvisning till citat från någon av gudarna istället för med hennes egna ord. Med tanke på den mängd material som hon säger sig ha gått igenom ger detta förfarings sätt

ett tvivelaktigt intryck, allra helst som en kritisk diskussion av gudarnas texter i stort sett lyser med sin frånvaro.

Osäkerheten förstärks dessutom ytterligare till följd av att många av slutsatserna skapas genom associativa kopplingar istället för med direkta empiriska belegg. Exempelvis hävdas 1930-talets positiva läsning av den starka monumentalkvinnan Loviisa, en av Niskavuorisläktens huvudkaraktärer, på 1950-talet ha vänts till sin motsats, till en negativ patologisk läsning där de starka dragen framställs som maskulina. Denna koppling finner dock Koivunen inte explicit i sitt omfattande Niskavuorimaterial, utan i talet om filmer som liknar dessa. Ett annat exempel rör hur Loviisa kopplas ihop med termen matriark, en koppling som inte heller den återfinns i 1930-talsmaterialet. Termen cirkulerade dock i tidens antropologiska och etnologiska litteratur, där bland andra den starka kvinnogestalten Louhi i *Kalevala* benämndes som sådan. Utifrån detta gör Koivunen en associativ koppling, där just det associativa ledet därefter lägligt nog förträngs i den fortsatta analysen. Ännu ett exempel på denna typ av associativa kopplingar erbjuder Koivunens tolkning av en manlig filmskribents beskrivning av den finske filmstjärnan Tauno Palo som söt och snygg. Detta omdöme var, hävdar Koivunen utan vidare resonemang, explicit riktat till de manliga homosexuella läsarna.

Koivunen påstår sig också, grundat på "close-readings of 1920s–1930s film journalism", kunna bevisa att den nya unga moderna kvinnan med kort hår och korta kjolar diskursivt sexualiserades genom bilder på ansikte och kropp, men att detta inte skedde med männen. Detta påstår hon trots att hon dessförinnan diskuterat Tauno Palo och hur han erotiserades med Clark Gable som förebild. Koivunen hävdar vidare att det dröjde en bit in på 1930-talet innan den unga moderna kvinnan började dyka upp i finska filmer. Det visar antingen att Koivunen inte har sett några finska stumfilmer eller att Finland var mer konservativt än Sverige och hela den övriga världen. När hon dessutom framkastar tanken att den ikonografiska bilden med den ljushåriga kvinnan som god och den mörkhåriga kvinnan som ond skulle vara speciell just för finsk film vill man lägga ifrån sig boken.

Undersökningen avslutas dock med ett intressant parti där Koivunen visar hur censuren, som en performativ akt, kunde skapa mening vars verkan kunde få rakt motsatt effekt genom att den öppnade nya rum för kulturell kritik och motstånd. Här kan hon också visa hur 1980-talets skribenter projicerade en föreställning på 1930-talet som konservativt och slutet, medan det i själva verket var komplext med flera samtidiga och divergerande diskussioner om till exempel äktenskap, sexualitet och könsroller. Men för att nå fram till denna, i och för sig viktiga slutsats, hade Koivunen knappast behövt ta omvägen över gudarna. Eller rättare sagt stannat vid gudarna med följden att analyserna inte drivs vidare. Det räcker inte med att visa att det fanns många olika tolkningar av Niskavouri när dessa sedan inte empiriskt kopplas samman med samtiden och dess förändring.

Tommy Gustafsson

Svein Jentoft, Henry Minde & Ragnar Nilsen (eds), *Indigenous Peoples. Resource Management and Global Rights*, Eburon, Delft 2003. 315 s.

Bo Claesson (red), *Same och urbefolkningars rättigheter*, Centrum för värdegrundsstudier (Cevs), Göteborgs universitet, Göteborg 2003. 310 s.

Vi har nu lämnat det decennium (1995–2004) som av FN utnämns till urbefolkningarnas, och studier som utvärderar vilken effekt detta haft på deras situation kommer troligen att följa under de kommande åren. Generellt behandlas dessa frågor nu med större allvar, något som till exempel FNs inrättande av ett permanent forum för urbefolkningsfrågor är ett exempel på. Det är därför en relevant och aktuell problematik som tas upp i dessa två antologier, inte minst kopplat till en svensk kontext, där FNs kommitté för avskaffande av rasdiskriminering nyligen riktat kritik mot den svenska samepolitiken. Det skall dock redan från början klar göras att det här rör sig om två verk som påtagligt skiljer sig åt i sin inriktning.

Artiklarna i *Indigenous Peoples* är indelade efter tre övergripande teman. I det första behandlas urbefolkningsfrågans utveckling inom internationella fora såsom exempelvis FN, medan tema två och tre utgörs av fallstudier av urbefolkningars rättigheter till marina resurser respektive landrättigheter. Perspektivet är övergripande och internationellt, och i flera av artiklarna pekas på hur urbefolkningar har agerat/måste agera på nationella och internationella arenor för att nå lösningar på lokala frågor. Antologin är resultatet av en konferens i Tromsø 2001, och det är därför kanske inte överraskande att samerna ges en framträdande roll. Bortsett från den sammanbindande inledningen och avslutningen, består boken av 13 artiklar där inte mindre än sju lägger fokus på samerna. Fem av dessa tar upp samefrågan i Norge. Henry Minde analyserar hur Alta-konflikten inverkar på och förändrade den norska samepolitiken. Kustsamerna i Norge uppmärksammas i tre artiklar av Einar Eythórsson, Ragnar Nilsen respektive Anthony Davis och Svein Jentoft, i den sistnämnda i komparation med Mikmaqindianerna på Kanadas östkust. Slutligen studerar Jan Åge Riseth utvecklingen för renskötseln i Norge. Samefrågan i Finland är ämnet för de två återstående artiklarna, där Jukka Nyssönen undersöker relationen mellan skogsindustrin och renskötseln och Seija Tuulentie analyserar debatten i Finland rörande samiska rättigheter och hur nationell retorik använts i denna. Förutom den sistnämnda artikeln, som lyfter fram ett mycket spännande tema, är det speciellt glädjande att kustsamerna i Norge, en tidigare mycket marginaliserad och osynliggjord grupp, får så stor uppmärksamhet.

Av de artiklar som har en mer övergripande utblick eller tar upp fallstudier utanför Norden, är det speciellt två som förtjänar att omnämnas, dels Erica-Irene Daes angående urbefolkningars intellektuella egendom och hur denna skall kunna skyddas, dels Robert Snyders, Daniel Williams och George Petersons analys av katastrofen med Exxon-Valdez grundstötning utanför Alaska, där de hävdar att det

i utvärderingen av en sådan händelse är centralt att inte enbart uppmärksamma ekologiska, politiska, ekonomiska och sociala effekter utan att också värdera den kulturella förlusten för de drabbade.

Liksom i de flesta antologier är innehållet varierat. Fokus är på en internationell arena, med samerna som det mest framträdande exemplet, och på samtids-historien, i de flesta fall följs utvecklingen in i det nya millenniet med utblickar mot framtiden. En stor ämnesbredd finns representerad bland författarna, och genomgående är artiklarna mycket välskrivna och håller hög vetenskaplig kvalitet. Den framträdande roll som samerna har kan dock både sägas utgöra en svaghet och en styrka; samefrågan placeras in i ett vidare sammanhang med andra urbe-folkningar i världen, men slagsidan mot samernas situation i artiklarna innebär samtidigt att denna kontext blir mindre tydlig. En större bredd i artikelurvalet hade därför varit välgörande.

Samerna i Sverige lyser med sin frånvaro i *Indigenous Peoples*, något som dock kompenseras i *Samer och urbefolkningars rättigheter*. Boken är främst tänkt som ett läromedel för undervisning på gymnasie- och universitetsnivå, i det senare fallet framför allt med inriktning på lärarutbildningar. Det är främst samerna som står i fokus, framför allt då samerna i Sverige, med andra urbefolkningar, i det här fallet indianer, som exempel som skall fungera som illustrationer till detta huvudtema. Perspektivet är i stor utsträckning historiskt, men ambitionen är att belysa frågor som har aktualitet idag. Boken är indelad i tre tematiska delar – mänskliga rättigheter, skola och undervisning samt kränkningar – och avslutas därefter med en översikt över litteratur rörande samefrågan.

Förutom en kortare inledning och den ovan nämnda litteraturoversikten innehåller *Samer och urbefolkningars rättigheter* 14 artiklar. Under temat mänskliga rättigheter behandlar till exempel Peter Johansson minoriteters och urbefolkningars ställning i internationell rätt, Carl Holmberg undersöker svenska indianbilder under efterkrigstiden som de presenterats i föreningar med intresse för indianerna och det finns inte mindre än tre artiklar – av Nils Oskal, Marie B Hagsgård respektive Nils Johan Päiviö – som tar upp samernas rättigheter till land och vatten. Temat skola och undervisning innehåller bland annat Eric-Oscar Oscarssons historik över hur skolutbildningen för samerna i Sverige utvecklats samt en artikel av Nils Ø Helander där det samiska språkets ställning diskuteras. Under bokens avslutande tema, kränkningar, återfinns bland annat en artikel av Johannes Marainen om den så angripna och osynliggjorda samiska identiteten, Lovisa Sjöbergs studie av Lars Levi Læstadius roll som brobyggare mellan svensk och samiskt samt Magnus Dahlbrings artikel, där exempel ges på kränkningar av indianer och där även denna benämning på urbefolkningarna i Amerika problematiseras.

Denna bok spretar mer till sitt innehåll och det är en större skillnad i kvaliteten på artiklarna, vilket gör att den ger ett något ojämnt intryck. De teman vilka

artiklarna är indelade i år dessutom i viss utsträckning missvisande – att tre av sju artiklar under temat mänskliga rättigheter tar upp samernas rätt till land och vatten ger till exempel denna del en viss slagsida. Som läromedel kan boken dock fungera relativt väl på ett område där grundkunskaperna dessvärre ofta är relativt små. Den avslutande litteraturoversikten, författad av Erik-Oscar Oscarsson, är dessutom en rik källa att ösa ur för den vetgirige som vill söka djupare kunskap kring samerna.

Sammantaget kan det konstateras att det här är relevant litteratur för den som vill lära sig mer kring frågan om urbefolkningars ställning och rättigheter och då inte minst samernas situation belyst i ett mer internationellt och jämförande perspektiv. För ett inträngande i samefrågan krävs mer specialiserad litteratur, men som ett första steg in på detta område duger dessa böcker gott.

Patrik Lantto

Hugo Kylebäck, *Varuhandeln i Sverige under 1900-talet*, BAS, Göteborg 2004. 404 s.

Svensk historisk forskning är inte bortskämd med studier av inrikes handel och distribution och det saknas fortfarande ett ambitiöst modernt översiktsverk över svensk distributionshistoria. Ekonom-historikern Hugo Kylebäck, främst känd för sina arbeten om svensk konsumentkooperation, har genom egen försorg publicerat ett verk som är tänkt att fylla ut en del av tomrummet. I *Varuhandeln i Sverige under 1900-talet* tar sig Kylebäck an "uppgiften att ge en samlad bild av den svenska varuhandeln under en så lång tid som hela 1900-talet".

De huvudsakliga undersökningsobjekten för Kylebäck är de företag som under 1970-talet utkristalliserades som de tre blocken inom dagligvaruhandeln, det vill säga konsumentkooperationen, ICA och ASK/Dagab/Axfood. Han diskuterar också handelns olika intresseorganisationer samt de nya distributionsformer (varuhus, enhetsprisvaruhus, fackhandelskedjor) som tillkom under 1900-talet. Sin analysmodell hämtar Kylebäck främst från Erik Dahmén och dennes diskussioner om omvandlingstryck och utvecklingsblock.

Boken är kronologisk med fem kapitel som sträcker sig över perioderna 1900–1930, 1930–1950, 1950–1970, 1970–1990 och 1990–2000. De första två perioderna karaktäriseras enligt Kylebäckes rubricering av manuella butiker, perioden 1950–1970 av självbetjäning, varuhus och blockbildning, perioden 1970–1990 av varuhuskris, stormarknader och fortsatt blockbildning, och slutligen perioden 1990–2000 av att blockbildningen ifrågasätts, samt av en ökad internationalisering. Framställningen är till stor del deskriptiv, men den kompletteras kontinuerligt med avgränsade analyser av det skeende Kylebäck redogör för i det aktuella

avsnittet. Dessa analyser är dock sällan direkt kopplade till den dahméniska modellen. Kapitlen har i princip en systematisk uppläggning, där Kylebäck för varje period redogör för generell samhällsekonomisk utveckling, politikens roll i relation till distributionen, vad distributionens intresseorganisationer gjort, nya distributionsformer samt utvecklingen inom de tre blocken.

Jag ser ingen anledning att återge den utveckling som Kylebäck beskriver eftersom detta skulle ta för mycket utrymme i anspråk. I stället vill jag kort lyfta fram arbetets för- och nackdelar.

Det bästa med boken är att Kylebäck sammanställt kunskap som tidigare behövt inhämtas från olika arbeten. Det finns sannolikt få forskare som är så väl inlästa på den svenska utvecklingen som Kylebäck, vilket bäddar för både bredd och djup. Det enskilt viktigaste bidraget i boken är att Kylebäck mer systematiskt än vad som tidigare gjorts lyfter fram betydelsen av handelns intresseorganisationer och inte minst deras agerande i relation till övergripande frågor av näringspolitisk art.

Mest problematiskt med Kylebäcks framställning är att hans förklaringsansats sker på en så allmän nivå att den egentligen inte gör att vi blir så mycket klokare över varför de olika företagen agerat som de gjort. På denna mycket generella nivå tror jag att Lennart Schöns vidareutveckling av den dahméniska strukturanalysen hade varit mer fruktbar att använda som utgångspunkt, eller varför inte den mer avgränsade diskussion kring teknologiska utvecklingsblock och förändringar inom distributionen, som återfinns i Tomas Svenssons avhandling *Dagligvaruhandelns strukturuomvandling* från 1998. Ett annat problem är fokuseringen på de tre dagligvarublocken. Skall man vara petig så innebär detta att det i grunden endast är en, om än betydande, del av den svenska varuhandeln Kylebäck diskuterar. Mer väsentligt är att Kylebäcks fokus på framväxten av de tre blocken gör att principiellt viktiga frågor, som exempelvis betydelsen av regionala dagligvarukedjor och grosshandels struktur under olika perioder, inte kommer upp till diskussion. Vad jag efterlyser är en framställning som mer utgått ifrån hur detalj- respektive grosshandeln var organiserad under varje enskild period än den föreliggande framställningen som tar sitt avstamp i hur dagligvarubranschens företagsstruktur ser ut i dag. Man skulle kunna säga att det som behövs är att distributionens historia skrivs "framlänges" istället för "baklänges". Men för den som vill anlägga ett dylikt perspektiv så utgör Kylebäcks arbete en bra bas att bygga på.

Som helhet är det en läsvärd bok som Kylebäck åstadkommit och den kommer att vara till stor nytta för framtida svensk distributionshistoria.

Fredrik Sandgren